

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VII • Broj 4 (21) • Decembar 2022. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Prilozi književnoj i
kulturnoj povijesti
bosanskohercegovačkih
Jevreja

Vol 7, No 4(21) (2022)

Društvene i humanističke studije DHS

DOI: <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2022.7.4>

Table of Contents

Articles

- Political in Minor Literature: The Field of Jewish Literature in Bosnia and Herzegovina Between the Two World Wars 13-26
Damir Šabotić
- Three Literature Pictures of Jews and Muslims Co-existence in Ottoman Bosnia 27-50
Nehrudin Rebihić
- Narrative Re/Definition of Jewish-Bosnian Intracultural Identity 51-68
Šeherzada Džafić
- Perceptions of Jews in the Bosnian Franciscan Literary Tradition: From Anti-Judaism To Anti-Semitism? 69-88
Ena Begović-Sokolija
- Approach to Laura Papo's Dramatic Work: The Text and Its Meanings 89-102
Ana Cecilia Prenz Kopušar
- Bosnian Sephards in the Works of Laura Papo Bohoreta 103-116
Ana Cecilia Prenz Kopušar, Edina Spahić
- The Life Path of Javer Effendi Baruch During the Austro-Hungarian Administration 117-132
Stojanka Lužija
- The Articles about Jews from Bosnia and Herzegovina in the Zagreb Zionist Magazine Židov from 1917 to 1941 133-160
Ljiljana Dobrovšak
- Media Representation of the Jewish Community of Bosnia and Herzegovina: Content Analysis of Bosnian Daily Newspapers (2005-2021) 161-186
Mirza Mahmutović
- Jewish Religious Schools in Sarajevo until 1941: The Sephardic Yeshiva of Sarajevo (La Yeshiva De Saray) and the Jewish Secondary Theological Seminary in Sarajevo (El Seminario Rabbíniko Saraylisko) 187-196
Stevan Milovanović

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.4.187

UDK 373:930.85(497.6=411.16
Sarajevo)“.../1941“

Primljeno:

Stručni rad
Professional paper

Stevan Milovanović (Daniel Perahia)

**JEVREJSKE VJERSKE ŠKOLE U SARAJEVU DO
1941. GODINE: SARAJEVSKA SEFARDSKA JEŠIVA
(LA YESHIVA DE SARAY) I JEVREJSKI SREDNJI
TEOLOŠKI SEMINAR U SARAJEVU (EL SEMINARIO
RABINIKO SARAYLISKO)**

U Sarajevu od vremena formiranja Jevrejske vjeroispovjedne opštine razvija je i vjerska naobrazba djece. Prvo su se javile osnovne četverorazredne škole u koje su išla prevashodno muška djeca. Kasnije, u XVII vijeku, djeluje srednja škola *Talmud-Tora*, dok se Ješiva formira tek u drugoj polovini XVIII stoljeća. Do osnivanja prvo *Beogradske ješive* od strane Rav Jeude Lerme (*Yehuda Lerma*) 5395. (1635) i *Sarajevske ješive* od strane Rav Davida Parde (*David Pardo*) 5528. (1768), na teritorijama zapadnog Balkana nije bilo rabinske škole, a takođe ni domaćih rabina. U Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, javila se potreba za kvalifikovanim kadrom za vjersko vaspitanje jevrejske djece i omladine po opštim zakonima, u nižim i srednjim školama. 13. juna 1928. osniva se *Srednji jevrejski teološki zavod*, koji je počeo sa radom 25. novembra iste godine. *Zavod* je radio sve do 6. aprila 1941. Cilj rada je predstaviti razvoj jevrejskog vjerskog školstva od dolaska Sefarda u Sarajevo u XVI stoljeću do 1941. godine kao i prikazati značaj rabinskog i talmudskog studija na prostoru BIH, te ugleda sarajevskih jevrejskih vjerskih škola koji su imale u Evropi i svijetu.

Ključne riječi: Sarajevo; Bosna i Hercegovina; Sefardi; Ješiva; vjerska škola

UVOD

Od vremena formiranja Jevrejske vjeroispovjedne opštine u Sarajevu postoji i vjerska naobrazba jevrejske djece. Prvo su osnovane četverorazredne škole u koju su išla muška djeca, a kasnije, u XVII vijeku, i srednja škola *Talmud-Tora*, dok se *Ješiva* formira tek u drugoj polovini XVIII stoljeća. Rabinski i talmudski studij postojao je kako u drugim jevrejskim opštinama diljem Osmanskog carstva tako i u Sarajevu. Škole različitog tipa i nivoa talmudske naobrazbe, na prvom mjestu ješive (*Yeshivot*), imale su među Jevrejima na Orijentu visoku reputaciju (Levi 1969). U ješivama se izučavala Mišna, Gemara, rabinsko pravo, Majmonidesovo i Rašijevo tumačenje Tore, Haftarot i Megilot, Hazanut, Midraš. U to doba nisu postojali sekularni predmeti sem u osnovnoj školi čitanje i pisanje hebrejskog (*lashon akodesh*), čitanje Raši pisma, pisanje na kurzivu solitreo, račun i prevođenje određenih pasusa iz svetih knjiga sa lašon akodeš (hebrejskog) na narodni jezik (jevrejsko-španski). Do osnivanja prvo *Beogradske ješive* od strane Rav Jeude Lerme (*Yehuda Lerma*) 5395. (1635) i *Sarajevske ješive* od strane Rav Davida Parde (*David Pardo*) 5528. (1768) na teritorijama Zapadnog balkana nije bilo rabinske škole, a takođe ni domaćih rabina. Školovani rabini i hahami su dolazili iz većih centara poput Soluna, Livorna, Venecije, Istanbula i Jerusalima. Sa osnivanjem *ješiva* u Beogradu, potom i u Sarajevu, domaće sefardsko stanovništvo dobija rabine, hahame, kantore i vjeroučitelje iz svoga okruženja i svojih jevrejskih opština.

SARAJEVSKI MILDAR (*EL MILDAR SARAYLI*) I SARAJEVSKA JEŠIVA (*LA YESHIVA DE SARAY*) DO 1918.

Vjerske škole u Sarajevu su bile: *Mildar*, osnovna škola sa 4 razreda, gdje se učilo čitanje i pisanje na Raši pismu, lašon akodeš (hebrejski) i jevrejsko-španski te osnovni račun. U *Mildaru* se djecu učilo čitanju i prevođenju biblije i molitava. To govori da je nastava bila ograničena, a uz to i posve primitivna (Levi 1969). U niskoj odaji je čučalo 50-60 učenika razne životne dobi, a učitelj je podučavao svakog pojedinačno: jednog alefbetu, drugog Tanahu, trećeg Tefilot i liturgiju. Napredniji su prevodili sa hebrejskog na ladino¹. Račun se nije učio u školi, nego su dječaci privatno podučavani kod kuće ili od strane trgovaca (Levi 1969). Profani predmeti se nisu predavali. Učenici su sjedili pognutih leđa na niskim minderima uokolo sobe, a rabi (učitelj) u

¹. jevrejsko-španski kalk hebrejskog jezika

sredini na jednom jastučiću. Pred učiteljem je stajao mali sandučić koji je služio kao katedra, a na sandučiću dugi prut – simbol moći. U *Mildar* su primani dječaci od šest godina, a često i od pet godina (Pinto 1956). Obrazovanje nije bilo besplatno, nego su djeca imućnijih plaćala učitelju honorar, a zimi su sva djeca donosila drva za ogrjev. Iako je školstvo bilo primitivno, nije bilo analfabeta među muškarcima. Ženska djeca se nisu školovala, nego su se obučavala o kućnim poslovima, tako da su žene bile više okrenute usmenoj tradiciji i očuvanju jevrejsko-španskog jezika (Levi 1969). Žena je malo bilo pismenih, sem u rabinskim porodicama, jer u njima su majke podučavale kćeri čitanju i pisanju.

Tora-Talmud bila je srednja škola sa 8 razreda, mada razreda u današnjem smislu nije bilo. Svaki učitelj imao je svoj određen tečaj koji je vodio godinama i nikad nije pratio svoje učenike u višim tečajevima. Predavalo se bez metoda, šablonski, mehanički sricanjem naglas i čestim ponavljanjem. Kod čitanja učenici su se klatili čitavim tijelom izgovarajući riječi posebnim pjevušenjem. Upoznavanje slova i sastavljanje riječi sačinjavalo je nastavno gradivo za prvi tečaj. U drugom tečaju čitali su molitve, zatim se čitao dio nedeljne Peraša sa modulacijom i prevodio na španjol. Prevođenje se vršilo tako da bi učitelj jedanput čitao rečenicu u prijevodu, a iza njega su učenici morali ponavljati prijevod sve dotle dok ga ne bi naučili napamet. O gramatici nije bilo ni govora. Vrednovanje učenika ocjenama nije se provodilo. Učenika koji se osposobio za prelaz u viši tečaj odveo bi osobno učitelj svome kolegi, a ovaj bi ga bez daljnjih formalnosti primio (Pinto 1956). *Talmud-Tora* je prestala sa radom 1910. godine.

U Ješivi (*Yeshiva*), Velikoj školi za rabine od 1768, kada ju je osnovao Rav David Pardo, izvodila se nastava iz Talmuda i rabinskog vjerskog prava. Ješiva (*Yeshiva*) je imala manje đaka, a više profesora od *Meldara* i *Tora-Talmud* škole. U *Ješivi* su vjeroučitelji predavali sistematičnije i specifičnije nego što se učilo u *Meldar* i *Tora-Talmud*. Glavni njen finansijer bila je Sarajevska jevrejska opština (Pinto 1987).

Ješive su zapravo bile vjerska udruženja, u kojima se okupljali muškarci stariji od 13 godina, u Sarajevu do početka XX vijeka u popriličnom broju. Vjernici su se okupljali poslije ponoći, ili u zoru, na Šabat ili u drugim slobodnim časovima i tu bi njegovali tradicije i čitali jevrejsku istoriju. Na tim sastancima se čitala i prevodila na španjolski jezik Biblija kao i druga vjerska dijela. Jedan od hahama ili ravim, ili poslije 1878. rabin, tumačio bi sedmični odlomak iz Peraša ili što drugo. Skoro svaki muškarac je bio član takvog udruženja i sedmično ga pohađao bar na Šabat. Svaka je pojedina ješiva brojala po 30-50, a neke i do 300 članova. Uglavnom sve ješive imale su istu svrhu – duhovno vaspitanje (Pinto 1956).

Poslije 1878, kada je Austro-Ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu, započela je modernizacija društva. Jevreji su se raselili i u druge varoši i kasabe i tamo formirali svoje nove opštine. Kantori (*hazanim*) su u prvim godinama bili dovoljni, ali kasnije ta stara generacija vjerskih lidera nije više zadovoljavala vjerske potrebe zajednice. Opštine nisu imale dovoljan budžet za fakultetsko obrazovanje vjerskih službenika pa su predmolitelji (*kantori, hazanim*) bili i hazani i šoheti². i moeli³. Ali, početkom XX vijeka, usljed uvećanih potreba opština, rodila se ideja da se otvori *Teološki Seminar* za školovanje jevrejskog sveštenstva – poznavalaca vjerskog prava i teologa, koji bi kasnije bili vjeroučitelji u sekularnim školama, koje su početkom XX vijeka počela pohađati i ženska djeca (Pinto 1987). Prvi svjetski rat odgađa realizaciju te ideje do 1923. godine.

RAV DAVID PARDO I OSNIVANJE PRVE JEŠIVE 1768.

Prema bilješkama u *Pinkasu* do godine 1781. svi rabini Sarajevske opštine bili su „inozemci”, što je posljedica činjenice da do tada u Sarajevu nije postojalo učilšte u kome bi se izučavala jevrejska vjerska nauka (Levi 1969). Do 1765. svi sarajevski rabini su završavali rabinski studij na ješivama u Solunu, Izmiru, Livornu, Veneciji, Istanbulu, ali i u *Beogradskoj ješivi (Yeshiva de Belogradu)*, koja je osnovana 5395. (1635) godine od strane Rav Jeude Lerme (*Yehuda Lerma*). Sve do sredine XVIII vijeka bosanski, odnosno sarajevski Jevreji nigdje se ne pominju. Tek dolaskom Davida Parde na položaj sarajevskog rabina 5525. (1765) ovo stanje se mijenja. Sa Davidom Pardom nastaje nova epoha u duhovnom životu sarajevskih Jevreja, koji su u njemu našli svog istinskog duhovnog vođu, vaspitača, prosvjetitelja i učitelja⁴ (Pinto 1956). Zato ga narod i spominje po nazivu „Moreno“⁵. (naš učitelj) (Levi 1969). On je stigao u pravi čas u učmalu jevrejsku sredinu koju je trebalo probuditi iz letargije (Pinto 1956). Samim dolaskom u Sarajevo reorganizovao je *Tora-Talmud*

2. ritualni mesar po alahi, jevrejskom pravu

3. osoba koja obredno obrezuje dječake osmi dan po rođenju

4. David Pardo potiče od vrlo siromašnih roditelja, koji su bili nastanjeni u Dubrovniku, odakle se njegov otac Jakov preselio u Veneciju. Tu se David Pardo rodio 1719. i tu je svršio talmudsku školu. Kao svršeni talmudista dobija mjesto vjeroučitelja kod Jevrejske općine u Splitu, a nakon smrti rabina i hahama Abrahama Pape 1752. postaje i rabinom ove općine. Za ovo vrijeme objavio je nekoliko djela štampanih u Veneciji koja su mu donijela ime hahama u jevrejskom svijetu. Godine 1740. postao je rabin u Jevrejske opštine u Beogradu, a od 1765. je glavni rabin Jevrejske opštine u Sarajevu. Na tom mjestu ostaje sve do 1781. godine, kada se preselio u Jerusalim. Tu je umro 1792. (Levi 1926)

5. Puna titula Rav Davida Parde glasila je: aRav aMowak moreno we rabeno kevod aRav David Pardo, vrlo poznati rabin, naš učitelj i rabin Rav David Pardo (Altarc 1904: 9)

školu i čini se da je odmah započeo i sa naobrazbom učenika, jer gotovo svi njegovi nasljednici bili su rođene Sarajlije koji su svoje znanje sticali u tom gradu. Godine 5528. (1768) godine Rav David Pardo, već glasoviti učenjak i veliki učitelj, osniva Višu rabinsku školu (*Ješiva, Yeshiva*). Uspio je da jevrejsku zajednicu u Sarajevu duhovno obnovi i svojim umnim bjesedama i poukama probudi kod svojih vjernika smisao i želju za proučavanjem vjerskih nauka. Narod, ponosan što u svojoj sredini ima tako glasovitog mudraca, vjerno je slušao i slijedio svoga „Morenu“. Mnogi očevi su nastojali da im se barem jedan sin posveti vjerskoj nauci. U Višoj rabinskoj školi Rav Pardo sam predaje Talmud i druge religijske predmete. Ova škola kao rasadište jevrejskog znanja postala je glasovita na cijelom Balkanu (Pinto 1956). Snažnim angažovanjem Rav Davida Parde *Sarajevska ješiva (Yeshiva de Saray)* stiče visok autoritet među rabinskim vjerskim školama, takav da je i *Beogradska ješiva (Yeshiva de Belogrado)* iza nje (Levi 1969).

Od kakvog je značaja bilo djelovanje Davida Parda u sarajevskoj sredini najbolje se, između ostalog, može ocijeniti po tome što od njegovoga dolaska na položaj rabina i od osnutka *Ješive* u Sarajevu za tamošnje rabine biraju samo domaće sinove (Pinto 1956). David je imao dva sina: Rav Jakova (*Yaakov David Pardo*), koji je bio rabin u Dubrovniku, i Rav Isaka (*Yitshak Pardo*), koji ga je naslijedio u Sarajevu (Altarac 1904). Pokopan je na Jevrejskom groblju na Kovačićima (Levi 1969). Kako navodi Eliša Havijo (*Elisha Haviyo*) u predgovoru svom djelu *Avodat aTamid*⁶, štampanom u Livornu 5548. (1788) Rav Isak Pardo pominje *Sarajevsku ješivu* i kaže: “Yo so el empiegado en la *Yeshiva de rabanim* de Saray”⁷. (Altarac 1904: 9). Među njegovim nasljednicima na rabinskoj poziciji uglavnom svi rabini su rođene Sarajlije i mnogi su dali doprinos razvoju jevrejske misli na sefardskom orijentu. Među njima bilo je mnogo poznatih rava, a od 1878. rabina: Rav Jeuda Alkalaj (*Yeuda ben Shelomo Hai Alkalai*), Rav Jeuda Jozef Finci (*Yeuda Yosef Finši*), Rav Eliezer *Pele Joec* Papo (*Eliezer ben Yitshak Papo „Pele Yoets“*), Rav Eliezer Papo (*Eliezer ben Shem tov Papo*), Rav Moše Danon „Rav de Stolac“ (*Moshe Danon*), koji je preživio torturu Ruždi-paše i čudesno se spasio zatvora 4. Hešvana 5580 (1820), Rav Moše Perera (*Moshe Perera*), prvi hahambaša Sarajeva postavljen sultanovim beratom 1840. i mnogih drugih uključujući Rabi dr. Morica Levija, Rabi Menahema Romana, Rabi Cadika Danona.

Sarajevka ješiva prestaje da radi pred kraj XIX vijeka, kada Beč i Budimpešta, kao i Istanbul i Jerusalem, preuzimaju primat u višoj teološkoj naobrazbi jevrejskog

⁶ *Stalni poslovi* (prev. aut)

⁷ „Ja sam ukorijenjen u Sarajevskoj ješivi.” (prev. aut.)

sveštenstva. Pojedinci pohađaju privatno tečaj kod vjeroučitelja ili rabina u svom mjestu boravka i poslije odslušanog tečaja odlaze u veće centre da polažu završni ispit. Potom bi se vraćali u svoje mjesto i vršili neki od sveštenečkih poslova. Stoga se pred Prvi svjetski rat, a još više nakon uključenja Bosne i Hercegovine u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, rodila potreba za novim i savremenijim teološkim seminarom koji bi, sada na srpskohrvatskom jeziku i modernijim pedagoškim metodama, obučavao novi jevrejski sveštenečki kadar.

SREDNJI RABINSKI TEOLOŠKI SEMINAR (ZAVOD) U SARAJEVU

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, stvorila se potreba za kvalifikovanim kadrom za vjersko vaspitanje jevrejske djece i omladine, po opštim državnim zakonima, u nižim i srednjim školama. S tim u vezi problem je bio nedostatak kvalifikovanih nastavnika, rabina i vjeroučitelja, državljana Kraljevine (Lebl 1991). Na inicijativu dr. Morica Levija, sarajevskog nadrabina, koji je već 1923. godine krenuo sa pripremom dokumentacije i odgovarajućih akata, a u vezi sa naraslim potrebama jevrejskog dijela stanovništva za kvalifikovanim nastavnim osobljem za vjersku nastavu, 2. decembra 1923. Savez jevrejskih vjeroispovjednih opština Kraljevine SHS donosi odluku o formiranju *Jevrejskog srednjeg teološkog seminara* za školovanje mlađeg i modernijeg sveštenečkog kadra (Pinto 1987). Istovremeno, Sarajevo postaje mjesto u kojem pomenuti *Zavod*, kako ga je zvalo stanovništvo, treba da se osnuje i djeluje. Sarajevo kao sjedište *Seminara* nije bilo slučajno određeno. Imalo je Jevrejsku opštinu najstariju u Kraljevini, sa vrlo starom tradicijom školavanja rabina. U Sarajevu je bilo više sinagoga i rabina koji su se dokazali i imali velike zasluge u pedagoškom i vjerskom radu: Moše Maestro (ham Bohor), Moše Nisim Papo, Merkado Avram Romano, Daniel Danon, Sadik Konforte, Jeošua Salom, Menahem Romano. Imalo je dvije vjeroispovjedne opštine sefardsku i aškenašku, sa dvojicom nadrabinera: aškenaški dr. Hinko Urbah i sefardski dr. Moric Levi. Sarajevska jevrejska opština obezbijedila je zgradu gdje bi se mogao smjestiti budući *Zavod*, takođe obje opštine posjedovale su biblioteke sa velikim brojem jevrejskih vjerskih i drugih knjiga (Pinto 1987). Sarajevska *Židovska svjest* u broju 207. iz 1923. objavljuje članak o formiranju *Srednjeg teološkog zavoda*:

„JSTZ osniva se u svrhu odgoja valjanog sveštenečkog podmlatka, koji će kao kvalifikovani i dovoljno spremni u jevrejskoj teološkoj nauci uspešno djelovati u svom sveštenečkom zvanju –

srednjeg staleža – bilo kao vjeroučitelji za odgoj djece u jevrejskoj religiji, bilo kao namjesnici rabina ili hazani u manjim jevrejskim općinama”.

Kao pripremu učenika za prvi razred budućeg *Zavoda* (danas prvi razred Gimnazije) dječaci su morali slušati nastavu koju je osnovao dr. Moric Levi kao školu za hazane i učenje hebrejskog jezika *Safa berura*. Ime školi je dao i sastavio nastavni plan i program nadrabiner (hahambaša), dr. Moric Levi. Učenici su poslije završenog pripremnog tečaja u trajanju od četiri razreda (od V do VIII razreda danas) polagali „malu maturu” i pripremni ispit iz predmeta pripremnog tečaja, u prvom redu hebrejski jezik, hazanut (Biblija, talmud, Šulhan aruh, povijest Židova) i srpskohrvatski jezik (Lebl 1991).

13. juna 1928. otvara se Srednji jevrejski teološki zavod pod zvaničnim nazivom *Mesud ivrit teologi tikuni (Jevrejski srednji teološki seminar)*. Sa radom je počeo 25. novembra 1928. u Ulici Ćemaluša 11, primivši prvu generaciju od 15 pitomaca u školskoj 1928/29. godini. Za rektora je imenovan sefardski hahambaša dr. Moric Levi (Pinto 1987). Cilj rada Zavoda bio je educiranje i formiranje osposobljenih profila rabinskih namjesnika za manje jevrejske opštine, hahama (rabinskih pomoćnika), vjeroučitelja za jevrejski vjeronauk u osnovnim i srednjim školama, hazanima, a u svrhu cilju poboljšanja nivoa opšteg obrazovanja i znanja jevrejskog sveštenstva u Kraljevini SHS. Prema Statutu *Seminara (Zavoda)* za nastavnike su se mogle imenovati samo osobe sa fakultetskom spremom i državljeni Kraljevine SHS. Za uže stručne predmete poput Talmuda, Midraša, Šulhan aruha uslov nije bio fakultetska sprema nastavnika, ali se morao “naročito isticati” u poznavanju ovih disciplina (Pinto 1987). Nastavnički kadar je bio sačinjen od najboljih profesora koje je Sarajevo moglo ponuditi u datom momentu: nadrabini i rektor dr. Moric Levi za Istorija Jevreja i proroci, nadrabiner dr. Hinko Urbah za Bibliju i Kodeks, Jakov Maestro za hebrejski jezik i Bibliju, prof. Avram Papo za njemački jezik, prof. Franjo Poljanec za srpskohrvatski jezik, prof. Popović za svjetsku historiju i historiju Jugo-slavije, prof. Albert Suzin za muziku, dr. Isak Izrael za higijenu, dr. Kalmi Baruh, i drugi (Lebl 1991). Školavanje je trajalo četiri razreda i poslije se polagala Velika matura (pismeno srpskohrvatski, njemački i hebrejski jezik i usmeno ostali predmeti). Za profesore opštih predmeta bili su angažovani kolege iz Prve sarajevske gimnazije. Predmeti su bili podijeljeni na religijske: hebrejski jezik, gramatika hebrejskog jezika, jevrejska religiozna književnost, jevrejska povijest od Postanka do danas, jevrejska filosofija, Tanah, Midraš, Talmud, hazanut, te i opšti predmeti: svjetska i jugoslovenska historija, strani jezik – njemački, srpskohrvatski jezik, geografija, opšta filosofija,

pedagogija i drugi (Pinto 1987). *Zavod* je bio poznat i van granica Kraljevine Jugoslavije, tako da u je drugoj generaciji učenika jedan od polaznika bio Mengisto Sambato iz Gondara, tadašnje Abisinije. Od druge generacije školovanje je trajalo pet razreda, s tim što je V razred bio predviđen po novom Statutu za praktičnu nastavu pri hramu, u osnovnim i srednjim školama u vjerskoj nastavi i radu šoheta⁸. (Lebl 1991). Dr. David Albala evaluirao je rad *Rabinskog seminara* i za Savez jevrejskih vjeroispovednih opština Kraljevine Jugoslavije 1937. navodi:

„[...] Profesori dr Moric Levi, dr Hinko Urbah, Jakov Maestro predaju svoje lekcije kao što smo i zamišljali kako se predaju u Hederu (Heder⁹) ili u Ješivi (Yeshiva) . predavanja, završni ispiti i odgovori učenika na ispitima su na hebrejskom jeziku. [...]”

Jevrejski srednji teološki seminar iznedrio je tri generacije rabina, hazana i drugih vjerskih djelatnika, ali njihov rad je bio kratkog vijeka. Prve dvije generacije učenika završile su školovanje sa velikom maturom, dok je treću generaciju, koja je školovanje započela 1938/39 prekinuo Drugi svjetski rat (Lebl 1991). Od 6. aprila 1941. *Zavod* nije radio. Mnogi od profesora i učenika su odvedeni u njemačke i ustaške koncentracione logore i tamo završili svoje živote. Mali broj od njih je preživio i kasnije su nastavili svoje školovanje, nerijetko stekli zavidna mjesta i položaje, ne samo u FNRJ/SFRJ nego i u svijetu. Time su pronijeli ime i značaj *Seminara (Zavoda)* i opravdali njegov ugled i valjanost edukacije (Pinto 1987).

Neki su bili univerzitetski profesori u Izraelu: dr. Moric Romano, dr. Isak Papo, Jakov Maestro, Eliezer Lezo Abinun, koji je bio prije iseljenja u Izrael rabin hispano-portugalske opštine u Londonu. Mnogi od učenika su poslije Šoa bili rabini ili hahami širom svijeta: dr. Moric Levi, rabin u Ženevi; dr. Salomon Gaon, hahambaša Londona i Britanske imperije; dr. Cvi Azarija, rabin u Frankfurtu, a poslije iseljenja u Izrael profesor na Univerzitetu u Tel Avivu; dr. Emanuel Bulc, rabin u Luksemburgu; Rav Kasorla, rabin sefardske opštine San Lazar u Parizu; Avram Altaraš, kantor u Njujorku; Benjamin Hazan, radio u Višegradu; Moric Altarac radio u Zenici, Cadik D. Danon, do II svjetskog rata vjeroučitelj u Kosovskoj Mitrovici, poslije Vrhovni rabin Jugoslavije.

Svi oni su svojim karijerama opravdali postojanje i posvjedočili ugled sarajevskog Jevrejskog srednjeg teološkog seminara, ali i svih vjerskih škola koje su ranije postojale u Sarajevu, a čiji je legitimni nasljednik bio u narodu poznati Rabinski zavod.

⁸ pri ritualnom klanju i praktičan rad uz šoheta

⁹ srednja vjerska škola, poput jevrejske gimnazije

LITERATURA

1. Altarac, Jakov (Yaakov Altarats) (1904), "Moshe Hai *Keilat Yaakov* – akdama (uvod)", Estamparia de Š. Orovinic, Beograd
2. Lebl, Ženi (1991), "Jevrejski srednji teološki seminar u Sarajevu 1928-1941", Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
3. Levi, Dr Moric (1926), "David Pardo", *Jevrejski almanah za godinu 5686 (1925-1926)*, Sarajevo
4. Levi, Dr Moric (1969), *Sefardi u Bosni*, Jugoslovenski bibliografski institut, Beograd
5. Pinto, Avram (1987), *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo
6. Pinto, Dr Samuel (1956), "Prosvjetne prilike bosanskih Jevreja za turske vladavine", *Jevrejski almanah 1955/1956*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd

JEWISH RELIGIOUS SCHOOLS IN SARAJEVO UNTIL 1941: THE SEPHARDIC YESHIVA OF SARAJEVO (*LA YESHIVA DE SARAY*) AND THE JEWISH SECONDARY THEOLOGICAL SEMINARY IN SARAJEVO (*EL SEMINARIO RABBINIKO SARAYLISKO*)

Summary:

In Sarajevo, since the formation of the Jewish religious community, the religious education of children has developed simultaneously. First, four-grade elementary schools, where mostly male children went, came forward. Later in the 17th century, Talmud-Torah secondary school was developed, while Yeshiva was only formed in the second half of the 18th century. Until the establishment of the Belgrade Yeshiva by Rav Yehuda Lerma in 5395 (1635) and the Sarajevo Yeshiva by Rav David Pardo in 5528 (1768), there were no rabbinical schools in the territories of the Western Balkans and neither rabbis. In the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia, there was a need for qualified personnel for the religious education of Jewish children and youth according to general laws, in lower and secondary schools. On June 13, 1928, the Jewish Secondary Theological Seminary was opened, which began operating on November 25, 1928. The Seminary operated until 1941, when it was closed on April 6 by Nazi Germans. The paper aims to present the development of Jewish religious education from the arrival of Sephardim to Sarajevo in the 16th century until 1941. To show the importance of the development of rabbinic and Talmudic studies in Bosnia and Herzegovina, as well as the reputation of Sarajevo's Jewish religious schools in Europe and the world.

Keywords: Sarajevo; Bosnia and Herzegovina; Sephardi; Yeshiva; religious school

Adresa autora
Author's address

Stevan Milovanović (Daniel Perahia)
Univerzitet u Kragujevcu
Filološko-umetnički fakultet
sefard.ue@gmail.com